

УДК 340.12:316.61

Парута Олена Володимирівна –

кандидат юридичних наук,
асистент кафедри теорії та філософії права
Навчально-наукового інституту права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»

Olena V. Paruta –

candidate of juridical sciences,
assistant professor of the department of theory and history,
Training and Scientific Institute of Jurisprudence and Psychology
Lviv Polytechnic National University
(1/3 Knyaz Roman str., Building 19, Room 304, Lviv)

Духовність як фактор правової соціалізації

В сучасних складних умовах становлення України як незалежної, соціальної та правової держави велику надію покладаємо на духовну стійкість людини, на її здатність поставати як надійний, та водночас як активний елемент громадянського суспільства. Статтю присвячено з'ясуванню ролі духовності у процесі правової соціалізації особи. Виокремлено духовність як чинник, який сприяє підвищенню ефективності правової соціалізації, наближенню України до ідеалу правової демократичної держави.

Ключові слова: *правова соціалізація, духовність, особистість, правове виховання, правова діяльність.*

В нынешних сложных условиях становления Украины как независимого, социального и правового государства большие надежды возлагаем на духовную стойкость человека, на его способность быть надежной, активной частицей гражданского общества. Статья посвящена выяснению роли духовности в процессе правовой социализации человека. Выделена духовность как фактор, способствующий повышению эффективности правовой социализации, приближению Украины к идеалу правового демократического государства.

Ключевые слова: *правовая социализация, духовность, личность, правовое воспитание, правовая деятельность.*

O.V. Paruta Spirituality as a Factor of Legal Socialization

Spirituality provides a person with an opportunity to be unique and different.

The person acquires her spiritual world during the whole life and does not exist as an objective reality. Spiritual world is responsible for establishment of personality.

Spirituality is a person's permanent feature. Due to spiritual roots the person acquires her views, aspirations and ideals. Personal needs are formed through spirituality and the person acquires a wish which influences her choice of future life activities. Only analyzing the personality, her external (material) and internal (spiritual) worlds it is efficient to do any theoretical and legal research.

Spirituality is a topical issue for Ukraine which should be solved. Nowadays we witness the crisis in moral and legal awareness, social instability, political disorientation and destabilization of Ukrainian citizens. The scientists name collapse of totalitarian system which established a single mindset and a single system of values as the main factor of this crisis. The way to the development of spirituality is hard and complicated by social and economic crisis but it is important and necessary during hard times in life.

The article tries to find out the role of spirituality during legal socialization of a person. Spirituality is emphasized as a factor which contributes to the increase of efficiency of legal socialization, Ukraine's approximation to the ideal of law-based democratic state. The main approaches to identification of correlation between the person's spirituality and law have been developed in the research.

Keywords: *legal socialization, spirituality, personality, legal education, legal activity.*

Постановка проблеми. Західна наука сьогодні зосереджена на питаннях пошуку шляхів становлення свobodної волею особистості, наділеної необхідними їй компетенціями для ефективної життєдіяльності у соціумі. У дослідженнях правового виховання зарубіжними вченими активно використовуються охоплені феноменом правової соціалізації поняття «становлення правового почуття», «формування правових уявлень», «розвиток громадянської свідомості», що є свідченням тісного зв'язку ефективності правовиховного процесу з рівнем духовного розвитку особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Чимало праць відомих українських та зарубіжних вчених присвячено дослідженням поняття та значення процесу правової соціалізації. Окремі наукові роботи В. Догадаєва, І. Жаровської, Н. Караульної, С. Максимова, А. Оверченко, Н. Оніщенко, А. Романової, В. Селіванова, С. Сливки, О. Сухомлинської є важливими для дослідження взаємозв'язку духовності і права.

Невирішені раніше проблеми. Багато хто з українських та зарубіжних учених наголошує на необхідності розробки проблематики правової соціалізації. Однак в теорії права відсутні праці, які містять аналіз духовності людини як фактора, який визначає ефективність процесу правової соціалізації.

Мета. Метою статті є дослідження ролі духовності людини у процесі її правової соціалізації.

Виклад основного матеріалу. Духовність – стійке по суті, динамічне за характером і нелінійне за системною організацією ієрархічних взаємопов'язаних явищ і зв'язків усіх елементів духовної реальності ідеально-сміслового утворення, здатне продукувати в людині процеси, які ведуть до її особистісної переміни [3, с. 10].

Духовний простір розділений на сакральне і буденне, земне і небесне, добро і зло. Духовний розвиток людини означає її постійне сходження до істини, добра, благополуччя і краси, інших найвищих відомих людству цінностей. Правомірна поведінка потребує здатності людини мислити і діяти не тільки

вузькоутилітарно чи функціонально, але й співвідносити свої дії чи бездіяльність з моральними та культурними критеріями, чимось, що має соціальну сутність і є позаособистим.

Ідентифікація людини у просторі дії права потребує від неї розвиненого духовного начала, здатності сприйняти себе як частину складного утворення, розуміння двох істин: «я у світі», де світ – це місце де я живу, шукаю своє призначення; і «світ у мені», що є внутрішнім, суб'єктивним процесом осмислення і переживання власного буття і взаємовідносин зі світом речей, людей, знакових систем культури і цінностей. Прийняття людиною вказаних істин кидає їй виклик, продукує завдання і проблеми, які потребують вирішення.

«Зазвичай поняттям «духовності» позначається все, що стосується людської душі, духу, Бога, Церкви, віри, – пише А. Щитцова. «Розуміння власних прав і повага до прав інших, прямо залежне від культурного і духовного розвитку людини». Автор вважає, що людина, яка не розвинена духовно, не здатна зрозуміти і усвідомити право як культурну цінність, пов'язану з релігією, адже багато природних прав людини, таких як право на життя, особисту недоторканність, освіту, власність, свободу пересування, перегукуються із Божими заповідями: не вбий, не вкради тощо» [10, с. 134]. «Серед великої кількості проблем, які сьогодні хвилюють українську інтелігенцію, значне місце на думку О. Сухомлинської, належить питанням духовності, як у філософсько-психологічному, інтелектуальному, культурологічному, педагогічному аспектах, так і в суто практичному» [9, с. 5]. Дослідниця зазначає, що кожен автор, кожне видання має своє тлумачення поняття «духовності», його наповнення, а навіть побіжний огляд текстів свідчить, що воно вбирає в себе досить широку палітру значень, за якими стоять певний світогляд, позиція та ідеологія. Особливе місце проблема духовності посідає в педагогіці, науці, яка має завдання не лише виробити, окреслити, визначити шляхи, засоби і методи формування певних компетентностей, знань, умінь, а ще й, що дуже важливо, прищепити і розвинути певні якості, здатності, риси характеру і поведінки людини [9, с. 5].

На думку І. Жаровської: «Україна є ідеальною сукупністю всіх девіантогенних факторів (стан аномії, різка соціальна диференціація і поляризація, економічна криза, соціальна дезорганізація, «зміна віх» в ідеології і т. п.)». У непростий для українського суспільства час, вважає автор, нагальною постає проблема реформи державно-владної сфери, яка повинна відбуватися в двох напрямках: через трансформування та реальне реформування правоохоронних органів держави з метою забезпечення їм можливості ширшого захисту прав та свобод громадян та подолання антиправових чинників, які деформують цю систему, а також, через підвищення рівня правосвідомості та правоповаги у громадян нашої держави [5, с. 84], явищ, які прямо залежать від правильної організації процесу правової соціалізації.

Дослідженнями ролі духовності у житті сучасного суспільства цікавиться Л. Безукладова. На її думку «сьогодні чимало недуг соціального життя – злочинність, аморалізм, проституція, алкоголізм, наркоманія та багато інших – пояснюються перш за все станом бездуховності в сучасному суспільстві, станом, який викликає велику тривогу і таким, який прогресує з року у рік» [1, с. 111]. Пошук шляхів подолання цих вад, вважає науковець, висуває проблему духовності в центр гуманітарного знання.

Визначитися з поняттям та місцем духовності в теорії права складно. Право третього тисячоліття є системою встановлених або санкціонованих загальнообов'язкових правил поведінки, які забезпечують сумісне, «громадянське» існування людей на засадах рівності, свободи та розвитку особистості.

В. Догадаєва вважає, що: «одним із сучасних напрямів досліджень зв'язку психологічних і демографічних явищ є «психодемографія». Автор додає: «науковою сферою, яка вивчає зв'язок злочинності з психоемоційними процесами в суспільстві, може стати «психокримінологія» або «кримінологія духовності»» [4, с. 182] (адже термін психологія походить від грецького слова *ψυχή* (*psyche*) – душа, дух).

Правова соціалізація має на меті виховання особи в душі поваги до права, розвиток у неї навичок правомірної поведінки, уміння

реалізації суб'єктивних юридичних прав. Правова соціалізація покликана розвинути просоціальні якості, закладені в людині від природи, забезпечити її всебічний розвиток.

Проблема правової соціалізації охоплена двома полярними підходами. Перший з них – авторитарний, що характеризується патерналістичним баченням вказаного процесу як дії на суб'єкта ззовні. Інший визначаємо як гуманістичний, – це підхід, за яким правова соціалізація розглядається не лише з огляду об'єктивних чинників, що на неї впливають, але й з точки зору процесів, які відбуваються у свідомості та підсвідомості людини, яка соціалізується.

Маючи на меті досягнення правової компетентності особи, її залучення до участі у правовому житті суспільства як активного, такого, який поважає закон суб'єкта права, правова соціалізація є чи не найважливішою частиною єдиного процесу соціальної інтеграції особи у суспільство.

Правова обізнаність, автономія людини виявляється через її правову ініціативність, соціально-правову відповідальність, здатність реалізації суб'єктивних юридичних прав та виконання юридичних обов'язків. А. Романова визначає свободу як: «здатність людини бути собою і відкритою змінам на основі знаходження особистісної єдності в її різних модусах: сутності й існування, духовності й душевності, цілепокладання й цілереалізації, мислення і буття. Свобода в просторі світу особистості є внутрішня свобода, втілюючись у реаліях життя, вона стає зовнішньою свободою» [8, с. 86].

Стійкі правові переконання, належні ціннісні орієнтири забезпечують можливість контролю особою власної поведінки у складних життєвих ситуаціях. Розвиток духовності громадян України є запорукою ефективної боротьби з правовим нігілізмом як проблемою соціальної дефіцитності особистості, яка набула значного поширення у державах з радянським минулим.

Виділяємо декілька відмінних між собою наукових підходів до розгляду співвідношення духовності особи і права.

Відповідно до першого – теологічного підходу, духовність людини прийнято розкривати за допомогою понять «дух» і «душа». Більшість досліджень категорії «душа»

стосуються визначення нематеріальної сутності людини. Релігійне бачення категорії «душа» полягає у її визначенні як тієї нематеріальної частини індивіда, яка має відношення до божественної природи.

Душа наповнює людину індивідуальністю, людськими якостями і сьогодні в наукових текстах часто розглядається як синонім самосвідомості. Свого часу ще Аристотель, який вважав душу невіддільною від тіла, асоціював її з «серцем людини». Погляди філософа дістали значного поширення в Епоху Відродження, де питання душі першочергово стосуються особистості.

Будучи віруючою сучасна людина характеризується своїм розумом, а духовність розглядається як розумна, жива, активна сила.

Вихідні положення щодо розуміння духовності для більшості людей й сьогодні сягають віри в Бога. Інші можемо визначити як погляди на категорію духовності, які є похідними від автентичних. Однак, ми не повинні стверджувати категорично, мовляв, для людини віруючої, духовність – від Духа Святого, а для людини невіруючої, – вона є похідною від людини чи людства в цілому. Вважаємо, що світоглядні позиції не протиставляються віруванню у Бога, а навпаки, не заперечуючи похідної від божественної природи людини, зосереджені на проекції такої природи у більш практичні аспекти суспільного життя.

Сучасна юриспруденція не може обмежитися кордоцентризмом при визначенні сутності духовності та з'ясуванні її впливу на державно-правові явища. У наш час з'являються і розвиваються, зникають і відроджуються, виникають у новому контексті різні наукові теорії, напрями, однак майже усі вони розглядають проблему «духовності» як центральну категорію становлення особистості людини.

Згідно другого – філософського підходу до визначення співвідношення духовності людини і права, тіло і душа розглядається як співвідношення матеріального та ідеального в людині. Важливим є той факт, що у філософії феномен «душа» часто вживаний для визначення внутрішнього світу людини як характеристики, яка набула рис повсякденності.

Духовний ідеал складає ядро особистості. На основі нього формуються цінності особи, які

забезпечують стабільність її життєвої позиції. «Духовність виступає в якості системоутворюючого начала правосвідомості, його джерелом, символом цілісності правового буття і впорядкованості світу, принципом і опорою, на основі яких суб'єктом здійснюються юридичні дії», зазначають А. Горячов та І. Носов [3, с. 10].

Третій науковий підхід ми визначасмо як психологічний. У психології таке явище як «душа» віднесене до свідомості людини. Проблема взаємодії душі і тіла розглядається сучасною психологією як психофізіологічна проблема діяльності двох незалежних явищ. Вчені розглядають душу і тіло як емпіричний паралелізм, як синтез знання і вищого розуму, і навіть як психіку, наголошуючи на матеріальній детермінованості її проявів. Знання про душу було покладено в основу так званих «рефлекторної теорії психіки» і «теорії вищої нервової діяльності», з появою яких у психології фактично прирівняно смислове навантаження термінів «душа» і «психіка».

Названі підходи є важливими для аналізу категорії духовності в теорії права, адже усі вони відображають різні аспекти досліджуваного явища. Діахронний, семантичний і змістовний аналіз духовності важливий не лише для філософії, психології та педагогіки, але є ключовим для юридичної науки, особливо щодо питань, які стосуються становлення особи як суб'єкта права, вибору людиною способів реалізації суб'єктивних прав, виконання обов'язків, варіантів правової поведінки, щодо удосконалення роботи органів держави, які виконують її завдання та функції.

Духовність – ядро нематеріальної детермінації таких правових явищ як правова ідентичність, правова свідомість, правовий менталітет та інші. І. Носов вважає, що «системні елементи правосвідомості людини пов'язані, з одного боку, з емпіричним у людині, тобто з її внутрішнім суб'єктивним рівнем індивідуального буття (юридичним досвідом), а з другого боку, – з трансцендентальним (рефлексивним усвідомленням установок природного права)». Ці елементи, наголошує науковець, «взаємодіючи між собою поєднують суб'єктивне і об'єктивне, ідеальне і реальне, чим створюють на духовній основі онтологічну континуальність правосвідомості» [7, с. 1].

Правознавців насамперед цікавить практичний аспект, – практичний прояв духовності людини. Для того, щоб з'ясувати роль «правової духовності» в процесах самоорганізації правової системи, І. Гетьманов та О. Антіпов звернулися до її аксіологічного (ціннісно-сислового) наповнення. «У праві, вважають учені, інтегруються суспільні та індивідуальні цінності, творчі та репродуктивні начала, матеріальне та ідеальне» [2, с. 2]. Опонуючи легістській концепції, яка не визнає високої ролі духовності у процесі право- та державотворення, а визначає право як сукупність прав та свобод громадян, систему юридичних законів, створених державою, прикладом неправового ладу дослідники у спільній праці «Духовність як детермінанта правового устрою» називають радянську правову систему, де так звана «диктатура пролетаріату» як принцип побудови соціалістичної держави задає параметри антиправового устрою, формуючи основу тоталітарної держави.

В античні часи рівність, справедливість, добро, свобода сприймалися людьми як даність від самого Бога. Вважалося, що ці концепти відображають божественний порядок речей у світі і є необхідними для суспільного розвитку, що з часом заклало основи побудови теорії природних прав людини. Звідси, юридичний натуралізм спирається на визнання невід'ємних прав людини, наданих їй самою природою, в сучасних умовах активно демонструє визначальне значення духовності у провідних концептах природно-правового вчення. Науково обґрунтованою інтегруючою позицією сучасного правознавства ми вважаємо розгляд концепції природного права як еталона права юридичного. Це дозволить поглянути на категорію духовності як на явище, яке покликане збалансувати інтереси суб'єктів права і забезпечити повагу до права.

«Вічна» проблема духовності особливо актуалізується у драматичні періоди історії, коли принципово нові життєві явища та обставини коригують способи і засоби життєвого вибору і

соціального самовизначення індивідів. Радикальні зміни, які переживає сьогодні Україна, є саме таким етапом. А це означає, що проблеми духовності мають набути статусу найважливіших. Актуальним завданням стає пошук духовних основ людської спільності», – пише Н. Караульна [6, с. 46]. На думку автора, проблема духовності – це не тільки окреслення найвищого рівня освоєння людиною свого світу, ставлення до природи, суспільства, до інших і самої себе. Це проблема виходу людини за межі вузькоемпіричного буття, подолання себе «вчорашньої» у процесі поновлення і вдосконалення, сходження особистості до своїх ідеалів, цінностей і реалізації їх на життєвому шляху. Отже, це проблема життєтворчості [6, с. 47].

Висновки. У статті розглянуто духовність як детермінанту правового життя суспільства, явище, здатне запобігти розвитку правової ентропії. Розвиток духовності, а з нею й правової свідомості людини в епоху глобальної соціальної кризи і дефективного позитивного права вважаємо запорукою розвитку громадянського суспільства, утвердження в державі закону і правопорядку, миру та справедливості.

Множинні наукові погляди щодо дослідження духовності, з метою виявлення її впливу на право, зведено у три відмінних підходи. Відповідно до першого теологічного, духовність людини зводиться до її вірувань в Бога. Другий, філософський підхід, підтверджує духовне начало правової свідомості людини, вказує на наявність причинно-наслідкового зв'язку духовності людини і правопорядку. У відповідності до третього, психологічного підходу, за яким фактично прирівняні такі явища як «душа» та «психіка», духовність людини набуває ознак провідної детермінанти правової соціалізації, яка поєднує низку раціональних та ірраціональних компонентів.

Список використаних джерел:

1. Безукладова Л. В. Возрождение духовности в обществе с помощью права и морали. Матеріали конференції «Духовність і право». Львів. С. 110-117. URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi->

bin/irbis_nbuvcgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/bmju_2011_5_19.pdf.

2. Гетманов И. П., Антипов О. Б. Правовая духовность как детерминанта правового строя. Современные проблемы и пути их решения в науке, транспорте, производстве и образования, 2013: Международная научно-практическая Интернет-конференция (с 18 по 29 июня 2013 г.). Одесса. С. 1-9. URL: <https://sworld.com.ua/konfer30/326.pdf>.

3. Горячев А. П., Носов И. П. Ценностно-духовное содержание правосознания. *Известия Волгоградского государственного педагогического университета. Философия*. 2007. № 3. С. 9-13. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/tsennostno-duhovnoe-soderzhanie-pravosoznaniya>.

4. Догадаев В. С. Принцип приоритета духовности в ранней профилактике преступности несовершеннолетних. *Проблемы в российском законодательстве*. 2012. № 1. С. 181-183. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/printsip-prioriteta-duhovnosti-v-ranney-profilaktike-prestupnosti-nesovershennoletnih>.

5. Жаровська І. М. Криміногенні недоліки сімейно-правової сфери. *Європейські перспективи*. 2014. № 10. С. 84-88. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/evpe_2014_10_16.pdf.

6. Караульна Н. Духовність: сфера сутності чи існування людини? *Вісник НАН України*. 2002. № 11. С. 46-52. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/71875/05-Karaulna.pdf?sequence=1>.

7. Носов И. П. Ценностно-смысловая сфера правосознания личности в современном обществе. URL: <http://www.e-culture.ru/Articles/2006/Nosov.pdf>.

8. Романова А. С. Морально-феноменологічна сутність права. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2014. 807(3). С. 82-86. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/moralno-fenomenologicheskaya-suschnost-prava>.

9. Сухомлинська О. В. Рефлексії про генезу духовності в контексті виховання: на шляху до синтезу парадигм. *Історико-педагогічний альманах*. Вип.1. 2005. С. 5-20. URL: <http://ipa.udpu.edu.ua/article/viewFile/15032/12851>.

10. Щитцова А. В. Духовность как фактор сохранения и развития правовой культуры. Матеріали ХІХ Міжнародних Кирило-Мефодіївських читань, присвячених Дням слов'янської писемності і культури (Мінськ, 22-24 травня 2013): в 2 ч. Мінськ: Білоруський державний університет культури і мистецтв. 2013. Ч. 1. С. 134-138. URL: <http://repository.buk.by/bitstream/handle/123456789/1831/DUHOVNOST%27%20KAK%20FAKTOR%20SOHRANENIYA.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

References:

1. Bezukladova L. V. Vozrozhdeniye dukhovnosti v obshchestve s pomoshchyu prava i morali. *Materialy konferentsii "Dukhovnist i parvo"*. Lviv. S. 110-117. URL: http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuvcgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/bmju_2011_5_19.pdf.

2. Getmanov I. P., Antipov O. B. Pravovaya dukhovnost kak determinanta pravovogo stroya. *Sovremennyye problemy i puti ikh resheniya v nauke, transporte, proizvodstve i obrazovaniya*. 2013: Mezhdunarodnaya nauchno-prakticheskaya Internet-konferentsiya (s 18 po 29 iyunya 2013 g.). Odessa. S. 1-9. URL: <https://sworld.com.ua/konfer30/326.pdf>.

3. Goryachev A. P., Nosov I. P. Tsennostno-dukhovnoye sodержaniye. *Izvestiya Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. Filosofiya*. 2007. № 3. S. 9-13. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/tsennostno-duhovnoe-soderzhanie-pravosoznaniya>.

4. Dogadaev V. S. Printsip prioriteta dukhovnosti v ranney profilaktike prestupnosti nesovershennoletnikh. *Probely v rossiyskom zakonodatelstve*. 2012. № 1. S. 181-183. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/printsip-prioriteta-duhovnosti-v-ranney-profilaktike-prestupnosti-nesovershennoletnih>.

5. Zharovska I. M. Kryminohenni nedoliky simeino-pravovoi sfery. *Yevropeiski perspektyvy*. 2014. № 10. S. 84-88. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/evpe_2014_10_16.pdf.

6. Karaulna N. Dukhovnist: sfera sutnosti chy isnuvannia liudyny? *Visnyk NAN Ukrainy*. 2002. № 11. S. 46-52. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/71875/05-Karaulna.pdf?sequence=1>.
7. Nosov I. P. Tsennosno-smyslovaya sfera pravosoznaniya lichnosti v sovremennom obshchestve. URL: <http://www.e-culture.ru/Articles/2006/Nosov.pdf>
8. Romanova A. S. Moralno-fenomenologichna sutnist prava. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhniky"*. Seria: Yurydychni nauky. 2014. 807(3). S. 82-86. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/moralno-fenomenologicheskaya-suschnost-prava>.
9. Sukhomlynska O. V. Refleksii pro henezu dukhovnosti v konteksti vykhovannia: na shliakhu do syntezy paradyhm. *Istoryko-pedahohichniy almanakh*. Vyp.1. 2005. S. 5-20. URL: <http://ipa.udpu.edu.ua/article/viewFile/15032/12851>.
10. Shchittsova A. V. Dukhovnost kak faktor sokhraneniya i razvitiya pravovoy kultury. Materialy XIX Mizhnarodnykh Kyrylo-Mefodiivskykh chytan, prysviachenykh Dniam slovianskoi pysemnosti i kultury (Minsk, 22-24 travnia 2013): v 2 ch. Minsk: Biloruskiy derzhavnyi universytet kultury i mystetstv. 2013. Ch. 1. S. 134-138. URL: <http://repository.buk.by/bitstream/handle/123456789/1831/DUHOVNOST%27%20KAK%20FAKTOR%20SOHRANENIYA.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.